UDK 28-1:111.1 Razi F.
DOI 10.26340/muallim.v27i107.2243

# METAFIZIKA BITI U MIŠLJENJU FAHRUDINA RAZIJA

**Hasan DŽILO**

**Sažetak: Rad razmatra Razijevo viđenje odnosa između biti i bitka u svjetlu dotadašnje filozofijske tradicije. Njegova teologizirajuća filozofija nije mogla izbjeći ovaj glavni problem dotadašnjeg mišljenja. Njegovo se viđenje po mnogo čemu razlikuje od Ibn Sinaovog iako polazi od njegovih pretpostavki. Cilj mu je obogatiti teološku misao filozofskim sadržajima i pritom dokazati vlastitost ili identitet tog mišljenja, između ostalog, produbljivanjem pojmova biti i bitka, jednoznačnosti bitka, partikularnog i univerzalnog, supstancije i atributa, umskog i izvanumskog karaktera bitka i biti, te ontološkog statusa razlike među stvarima.**

***Ključne riječi:*** *Bit, bitak, supstancija, atribut, vesta, rod, razlika, duša, tijelo*

## Uvod

Problem odnosa biti i bitka (esencije i egzistencije) kod islamskih filozofa najprije je potaknut Aristotelovim ocrtavanjem razlike u njegovoj logici između onoga "šta jeste nešto" i onoga "da jeste nešto". Prvo ukazuje na esencijalnu definiciju – na to šta nešto jeste – čime se određuje njegova bit, dok drugo ukazuje na činjeničnost ili bivstvovanje predmeta koji se percipira. Dakle, o svemu se može pitati šta jeste i potvrditi da jeste. Kad pitamo "šta je nešto", tad imamo u vidu njegovu bit, koja čini da stvar bude to što jeste, te je po tome razlikujemo od drugih stvari, oslanjajući se na rod i razliku – naprimjer, "čovjek je racionalna životinja", od kojih je "životinja" rod, a "racionalno" razlika.

Međutim, kad potvrđujemo činjeničnost bivstvovanja, to se može odnositi na sve stvari, jer nizašto – čim o njemu mislimo – ne može se reći da nije, i pritom se ne pravi razlika između jedne i druge stvari po samom bivstvovanju. Zbog toga će Aristotel odmah ustvrditi da "ono jeste" – misleći na bivstvovanje – nije rod. Međutim, možemo se zapitati i: Šta je bivstvovanje? Upravo je to pitanje privuklo veliku pozornost među islamskim filozofima.

Prvi koji je počeo raspravljati o ovoj logičkoj diferenciji između ove dvije tvrdnje u islamskoj filozofiji bio je Al-Farabi. Međutim, prvi koji je ovu raspravu izdigao s logičkog do metafizičkog obzorja bio je Ibn Sina. Njegova rasprava o metafizičkom promišljanju bitka otvorila je široku debatu, ne samo u islamskoj filozofiji i teologiji (kelamu) već i u srednjovjekovnoj filozofiji općenito. Jedni su se držali konceptualističkog, a drugi realističkog viđenja bivstvovanja. Prvi su smatrali da je pojam bitka univerzalija koja ima svoju zbiljnost u umu, a drugi su bili mišljenja da bivstvovanje nije samo pojam nego i zbiljnost izvan uma.

## Jednoznačnost pojma bivstvovanja

Između tri "vrste" bitka (bivstvovanja) – analognog (nužni i mogući bitak), višeznačnog (kada se biće iskazuje na više načina) i jednoznačnog (pripada isto značenje svim stvarima) – Razi se opredjeljuje za jednoznačni (univokni) bitak, koji se jednostavno pripisuje svemu onome što jeste, što egzistira. Jedina suprotnost bivstvovanju, uočava razum, prema Razijevom argumentu, jeste nebivstvovanje, i ako je potonje jednoznačno, jer ne može biti drugačije, onda nužno proizlazi da je i bivstvovanje jednoznačno. Dakle, ako kažemo da stvari ne bivstvuju, onda se to podjednako odnosi na stvari koje ne bivstvuju.

Također, ako možemo kazati, prema ovom argumentu, da sve stvari bivstvuju, onda one i bivstvuju, tj. da li se radi o hijerarhijskom bitku ili analognom bitku, onda ne možemo dijeliti stvari po bivstvovanju zato što se radi o jednom općenitom pojmu koji obuhvata sve stvari. Razi se slaže s Ibn Sinaom da ne možemo definirati bivstvovanje, jer to nije rod, kao što ne možemo definirati ni nebivstvovanje.

Kad se već jednom prihvati da je bitak nešto što se razlikuje od biti, onda se najprije postavlja pitanje: Šta je primarno – bit ili bitak? Te slijede pitanja: Kakav je ontološki status biti i bitka? Da li je bivstvovanje unutar uma ili izvan njega? Kako se jedan opći pojam u umu može odnositi na neku pojedinačnu stvar, odnosno po čemu je neka individualna stvar upravo individualna, a po čemu univerzalna? Kakav je odnos između biti i bitka u umu, a kakav u stvarnosti?

Sva ova problematika ne može se razjasniti ne bude li se pošlo od samih pojmova biti i bitka. Razijevo razlikovanje – iako polazi od Ibn Sinaova uvida u ovaj problem – nije istovjetno Ibn Sinaovom, uprkos tome što se potonji filozof najviše proslavio produbljivanjem ove razlike, ne samo u mišljenju nego i u stvarnosti. Ibn Sina je krenuo od metafizike biti ka metafizici bitka. Razi se zadržava na metafizici biti, dok Mulla Sadra Širazi kasnije razvija metafiziku bitka. Ovdje je, međutim, bitnije promisliti ukrštavanje argumentacije i njenu dubinu, a ne šta je značajnije: metafizika biti ili metafizika bitka. Potonja je toliko promišljana u savremenim tekstovima, pa se stječe dojam da prethodna nema nikakvu filozofsku vrijednost.

Stoga prelazimo na argumentaciju koju nam nudi Razi. Bivstvovanje je, tvrdi Razi, nešto što se razlikuje od biti. Razlika je u sljedećem: bivstvovanje je općeniti pojam i stvarnost te, sljedstveno tome, biti učestvuju u bivstvovanju. Bivstvovanje jeste umska i izvanumska zbiljnost i riječ je o jednoznačnom pojmu; ono se ne može dijeliti ili uopćavati i u tome se sastoji njegova nedefinirljivost. Međutim, čim nam na um padne bit nečega, odmah postajemo svjesni njene razlike. Biti su razdvojene jedna od druge, specifičnije su od bivstvovanja, tako da nema prelaza od jedne do druge biti. Učestvovanje u bivstvovanju nije identično njihovoj specifičnosti ili karakterizaciji. Konjstvo je konjstvo, čovještvo je čovještvo (Er-Razi, 1996:1/112–113). Jer, kada kažemo čovjek, onda ne možemo ni u kom slučaju isključiti bivstvovanje. No, također ne možemo isključiti i razliku između čovjeka i bivstvovanja. Svijest o bivstvovanju i razlici događa se u istom momentu.

Međutim, kad kažemo nužni bitak i mogući bitak, ili supstancija i akcidencija, sama ta podjela pretpostavlja bit (*mahijja*). Esencijalne karakteristike jedne i druge zbilje nisu iste. Kako u stvarnosti postoje različite stvari koje su nejednake po svojim bitima, onda se njima pridodaje bivstvovanje, pa se kaže ovakvo ili onakvo bivstvovanje. Kad kažemo, naprimjer, "nužni bitak" i "mogući bitak", onda ove dvije stvari povezuje bivstvovanje, a i kad kažemo supstancija i akcidencija, i tu vidimo zajedničko značenje bivstvovanja. U prvom slučaju možemo govoriti, smatra Razi, samo o prikladnijem ili manje prikladnom bivstvovanju. No, ono po čemu se razlikuju ove "vrste" bivstvovanja jesu njihove biti, ono što ih čini onim što jesu. Po čemu znaš, argumentira Razi, da je nešto prikladnije "biti postojećem" ako ne po pratećim (*lavazim*), odnosno inherentnim osobinama s kojima ono čini jedno jedinstvo. Jer, "kada znaš da je to značenje 'prikladnijeg', nužno znaš da je nužnom-po-sebi prikladnije da 'postoji' nego mogućem, te prikladnije supstanciji nego akcidenciji" (Er-Razi, 1991:5). Ta prikladnost proizlazi iz same biti kojoj se pririče bivstvovanje, jer sama podjela, prema argumentu Razija, predstavlja bit, a ono što se označava time podrazumijeva opstojnost kao nužno i moguće (ibid.). Stoga Bog i moguća bića isti su po bivstvovanju, ali Božije bivstvovanje razlikuje se po esencijalnim kvalitetima koji nisu identični esencijalnim kvalitetima mogućih bića.

## Ontološki status razlike među bitima ili stvarima

Jednoznačnost pojma bivstvovanja, dakle, pristaje različitim entitetima ili stvarima koje se ne razlikuju bivstvovanjem. Biti se međusobno razlikuju upravo po svojoj biti. Mi intuitivno percipiramo da stvari bivstvuju, ali istovremeno percipiramo da su one i različite jedne od drugih. Događajem bitka bit se ostvaruje u izvanjskoj stvarnosti; ona se ne može steći zbiljom ne bude li joj se dogodila karakterizacija i specifičnost nečim što će se na nju nadovezati. Općenitost bivstvovanja ne može biti primarna u odnosu na bit, jer u stvarnosti percipiramo pojedinačne stvari uz samo percipiranje bivstvovanja. Za bivstvovanje nam nije potreban nikakav dokaz, dok je za bit potrebno dublje prodrijeti i potkrijepiti je argumentima. Samim tim što kažemo "bit s obzirom na svoju bit", podrazumijeva istovremenost u odnosu na bivstvovanje neke stvari, jer "svaka stvar", argumentira Razi, "ima svoju istinu, ta stvar postoji kroz tu istinu, te se razlikuje od svojih svojstava, bilo nužnih ili stečenih". Zato kažemo da je konj po samom konjstvu konj, nešto pojedinačno, dok je bivstvovanje nešto općenito.

Bit je, argumentira Razi, ne samo umska nego i izvanumska činjenica. Umska je kad se ostvaruje snagom apstrakcije i uopćavanja na osnovu njenog percipiranja izvan uma. U stvarnosti se bit jednostavno označava njenim karakteristikama, a ona će se ostvariti ako se potvrdi da ona jeste takva kakva jeste. Samim tim što ćemo kazati "crnilo je crnilo" i kad budemo kazali "crnilo jeste", mi ustvrđujemo nepostojanje i postojanje crnila. Ili, kad kažemo boja, mi time uopće ne mislimo da ona postoji sve dok ne potvrdimo da je ona crvena ili žuta. Isto je i kada kažemo "drvo": mi ga uvijek dovedemo u vezu s nekim konkretnim drvetom, poput hrasta ili

jabuke. Samim tim što bit jeste (*ma hijje hijje*), takva i takva bit, govorimo o nečemu. Stoga, Razi tvrdi da bivstvovanje nije atribut u pukom smislu riječi koji se dodaje biti kako je to ponekad tvrdio Ibn Sina, nego da je bivstvovanje nešto stvarno, odnosno riječ je o pojavljivanju ili ostvarivanju neke stvari i njenom bivanju stvarnom, te ono nije tek nešto po čemu je nešto stvarno (Er-Razi, 1987:1/133). Prema tome, bivstvovanje kada se dogodi postaje činjenica stvarnog, a ne samo zamišljenog bivstvovanja.

Pretpostavi li se da je bivstvovanje atribut neke stvari od kojeg zavisi ostvarivanje te stvari iznutra, tada stvar ne može biti uzrokovana atributom koji u njoj supostoji, jer se time zapada u cirkularno mišljenje. Razi, naprosto, ne tvrdi da stvar najprije postoji i da na osnovu toga slijedi konkretizacija, te da se na kraju povezuju bivstvovanje i konkretizacija. Sama pojava stvari jeste njena konkretizacija, upojedinjena, imanentna sebi samoj (*ta'ajjunijja*) (Er-Razi, 1996:1/164–167). Ne bude li konkretizacija sama po sebi identična sebi samoj, onda se pri promišljanju stvari zapada u beskonačnu ulančanost mišljenja. Razi svjesno izbjegava razložnu diskusiju o primatu biti ili bivstvovanja. On, jednostavno, "odbija prihvatiti da ga prioritet biti nad bivstvovanjem obavezuje na tvrdnju da one ili bivstvuju ili ne bivstvuju prije nego što im se egzistencija pridruži. Za Fakhr al-Dīna, primjenjivanje bilo bivstvovanja bilo ne-bivstvovanja na biti razmatrane same po sebi predstavlja kategorijalnu grešku" (Benewich, 2024).

Razi prigovara peripatetičkom mišljenju koje tvrdi da je materija uzrok individuacije stvari i tvrđenjima nekih škola da su atributi ono što konstituira individuaciju stvari, jer se, prema argumentu Razija, pomalja problem odakle dolazi individuacija pojedinih dijelova materije ili na koji način je jedan atribut određene supstancije različit od atributa svojstvenog istoj vrsti druge supstancije. Razi tvrdi da svako biće, takoreći, dolazi na svijet već s osiguranom svojom posebnošću.

Pojavljivanje atributa ne znači i pojavljivanje same stvari. Stvar postoji prije tog atributa, jer odakle bi se pojavio ako stvari nema. Ako stvar ne postoji u sebi, onda ništa ne može postojati u njoj, tako da se atribut tek pojavljuje, a nije nešto što se dodaje stvari koja postaje realnom. Ili, boja ne može biti uzrok jabuke, nego boja postoji u jabuci. Mislim da se ne bi pogriješilo ustvrdi li se da je bivstvovanje događanje biti, iako se one razlikuju jedne od drugih. Razi je svjestan da, ako se na bit doda bivstvovanje, u tom slučaju imamo dva bivstvovanja: bivstvovanje biti i bivstvovanje samo. Međutim, problem je ako je bivstvovanje i u samoj biti, jer bi potonja morala bivstvovati da bi bila svojom biti, kako je smatrao Aristotel; već, glasi Razijev argument, bivstvovanje je akt koji dolazi spolja, akt Božije volje, kao i svi sastavni dijelovi supstancije, ali ona je, kao što smo vidjeli, različita od atributa. Ta razlika ne premošćava se uzročnim odnosom, kako je tvrdio Ibn Sina, već ustanovljenjem da su atributi subzistentni supstanciji.

Stvar (supstancija), naprimjer, ne može da ne zauzima prostor i, stoga, zauzimanje prostora i supstancija nisu isto. Atribut (zauzimanje prostora) u ovom slučaju ne može biti uzrok onome čemu pripada, nego subzistira sa svojim supstratom. Pripadanje atributa supstanciji dolazi izvana time što se ustanovljava odnos između supstancije i atributa. Taj odnos pripadanja je zbog same stvarnosti pripadanja koju zahtijeva supstancija. Ili, boja, kao što smo spomenuli, da bi se ostvarila, uvijek traži određenu vrstu boje. Ova diferencija proizlazi iz nejednakog viđenja stvari u svijetu koja zastupaju ontologija forme i materije te ontologija supstancije i akcidencija.

Stoga Razi tvrdi da je "bit s obzirom na svoju bit" teže promisliti nego bivstvovanje. On, jednostavno, ne govori razložno da li bit egzistira ili ne egzistira, nego se samo zadovoljava razmišljanjem da je ona stvarnost stvari, jer su, po njegovom argumentu, bit i stvarnost (*hakika*) ustvari jedno. Njeno bivstvovanje u umu svjedoči da je riječ o čistom pojmu ili apstrakciji, a u stvarnosti o njenom jednostavnom stanju, pa se ona obistinjuje pojavom ili događanjem konkretnih stvari. Njena apstraktnost i općost nije znanje, već akt spoznaje. Ontološki status bivstvovanja na taj način ne gubi u svom značenju, jer se radi samo o umskom i o izvanumskom konceptu.

Ibn Sina je govorio o neutralnom statusu biti (esencije) u stvarnosti u pogledu postojanja ili nepostojanja, partikularnosti i univerzalnosti. Ovo je, može se reći, najteži problem koji je Ibn Sina ostavio otvorenim – problem konceptualizma i realizma. Kako usaglasiti jedan opći pojam i pojedinačnu stvar u stvarnosti? Kada kažemo, naprimjer, "konjstvo", ne mislimo ništa osim na "konjstvo". Bit konja "prethodi" pojedinačnim konjima i univerzalnom konjstvu. Ibn Sina je tvrdio da je pojedinačno ono što se nađe u pojedinačnom konju, kao dio tog konja, a opće je u umu. Razi redefinira ovo viđenje, tvrdeći da bit postoji u stvarnosti i u umu, te nema neke treće stvarnosti na što aludira tvrdnja o neutralnom statusu biti glede postojanja i nepostojanja, odnosno da bit u stvarnosti ima nekakvo polupostojanje.

Kad kažemo "čovještvo", govorimo o mentalnom pojmu ali i o stvarnosti čovještva kao onome što čini individualno biće individualnim. Problem je, međutim, kako jedan opći pojam primijeniti na pojedinačnu stvar, čime bi se potvrdio njezin identitet ili, kako Ibn Sina kaže, "da se nađe u mnogo, a da ne bude mnogo". Razi sugerira da se opći pojam može atribuirati bilo individualnom biću, bilo mnoštvu bića, ali u ovom slučaju nemaju isto značenje koje im pristaje. Kad kažemo "čovjek jeste" i "čovjek", to nije isto. U prvom slučaju percipiramo čovjeka s određenim pratećim osobinama, dok u drugom imamo apstrakciju čovjeka – nešto što postoji u umu, ne kao gotov podatak znanja, nego kao akt spoznaje. Ovaj akt spoznaje, dakle, jeste percipiranje biti u stvarnosti, a tek potom u umu.

Problem je kako prevazići ovu poteškoću u pogledu biti u stvarnosti koja je složena, sačinjena od više dijelova, i biti u umu koja nije takva – dakle, nema potpune podudarnosti. Razliku između ovoga dvoga Razi promišlja na epistemološkoj, a ne na metafizičkoj ravni, tvrdeći da mišljenje i mišljeno, znanje i znano nisu isto. Akt mišljenja je odnos koji povezuje bit u izvanjskoj stvarnosti time što zahvata tu bit, povezujući je s intelektom; stvar koja je pridružena s akcidentima i koja dolazi kroz pojedinačne instance, naprimjer, Amra, Zejda itd., te nije dio Amra i Zejda, niti pak je ono što u Amru važi i za ono što je u Zejdu, kako su smatrali neki drugi filozofi, već se razlikuje od tih instanci od kojih je svaka različito konkretizirana i upojedinjena, popraćena različitim atributima (Razi, 1990: 1/133–134).

Bit primijenjena na konkretne stvari izvan uma uvijek je upojedinjena bit, naprimjer čovještvo, tako da imanentna razlika ograničava rod na vrstu kojoj ta partikularna bit pripada, jer se, prema ovom argumentu, pojavila razlika koja dolazi odnekud samim aktom pojavljivanja. Najmanje što se može o tome kazati jeste činjenica da Razi sumnja u potpunu neutralnost biti. Sam pojam neutralnosti ukazuje da bit nema nikakav status prije postojanja, dakle, ne postoji; ili pak, s druge strane, ona postoji, čime se dovodi u pitanje njena neutralnost. Problem, kako navodi Razi, jeste u tome kako možemo donositi sudove o nečemu što ne postoji? Stoga esencija ne može biti bez ikakvog statusa prije bivanja esencijom.

Zbog čega Razi smatra da su bit i bivstvovanje različiti? To ga vodi ka njegovom konačnom zaključku: ustvrditi da su bit i bivstvovanje različiti i kod Boga, i time zauzeti potpuno drugačiji stav od onog Farabija i Ibn Sinaa, od kojih je prvi govorio da su bit i bivstvovanje Boga identični, a drugi da je bit Božija samo bivstvovanje. Ibn Sina je zastupao da ne možemo govoriti o Božijoj biti i bivstvovanju odvojeno, jer da bi ovi bili jedno, onda mora postojati još nešto što će odrediti da budu jedno. Mulla Sadra je kasnije govorio da, ako su esencija i bivstvovanje identični u Bogu, onda bi esencija upila egzistenciju i Bog bi bio čista esencija, i iz tog razloga tvrdi da je Bog samo bivstvovanje (Rahman, 2002:152–158).

Razi, nasuprot tome, tvrdi da možemo spoznati bivstvovanje Boga, međutim, ne možemo spoznati Njegovu bit. Bivstvovanje Boga je svojstvo kao što je svojstvo i ostalim bitima, ali ne svojstvo u uobičajenom smislu riječi. Zašto je to tako? Nije teško zaključiti da, ako je bivstvovanje zajedničko ili nešto u čemu participiraju svi egzistenti, pa i Bog, to dovodi na neki način do povrede Njegove transcendencije i zapadanja u neku vrstu panteizma. Ako u bivstvovanju participiraju Bog i druge stvari, kako zastupa metafizika bitka, onda se bit Božija, suprotno tome, ne može ni s čime uporediti, tvrdi Razi. Odnosno, bivstvovanje kao bivstvovanje je jedna činjenica koja pripada i onome što je moguće i onome što je nužno (Er-Razi, 1992:291, 295). Stoga, Razi sugerira viđenje da se ništa ne može uporediti s Bogom, jer znati da Bog bivstvuje i znati šta je to bivstvovanje (bit Božija) nije jedno te isto. Prvo se može razumjeti, drugo se ne može razumjeti. On se čak uzdržava potvrditi da je riječ o načinima bivstvovanja, na čemu mu prigovara Nasrudin Tusi, što je u skladu s peripatetičkom tradicijom. Fahrudin donosi sljedeći zaključak: Zašto, naprimjer, ne bismo mogli kazati da je Božija bit (biće) vječna, dok su druge biti (bića) relativne, kao što će kasnije ustvrditi zastupnik jednoznačnosti bitka Duns Skot (Duns Scotus), za razliku od Tome Akvinskog koji je govorio o analognom bitku (nužni i mogući bitak).

Razi govori ne samo o kontingentnim bićima već i o kontingentnim bitima, pri čemu se ne radi o bitima koje imaju nezavisno bivstvovanje pored Boga, nego su to sadržaji Božijeg uma bez principa njihovog vlastitog bivstvovanja. Dakle, one nemaju princip bivstvovanja po sebi samima. Ili, u ovom kontekstu možemo ustvrditi i ovo: U čemu se onda sastoji razlika rasprave o nužnom bitku i mogućem bitku s jedne strane, i rasprave o supstanciji i njenim atributima s druge strane? U oba slučaja, moguća bića i atributi nisu sinonimi bivstvovanja: oni nastaju i nestaju u svijetu. I, s obzirom na to da ništa u svijetu nije vječno, a on je ispunjen egzistentima, da sve nastaje i nestaje, onda logički slijedi da je i svijet stvoren, te ima svoj početak i kraj. Sve je propadajuće, kako se spominje u Objavi, osim lica Božijeg. U ovome se upravo ocrtava Razijevo viđenje da su biti i bića relativne, a ne apsolutne.

Razi ne smatra da je ovaj svijet ispunjen samo bitima, on ima u vidu i objektivni aspekt svijeta koji je ispunjen supstancijama i akcidencijama. Bivstvovanje kao čisti pojam, inteligibilija, postoji u umu, ali postoji i izvan uma, dok su egzistenti u stvarnosti drugačiji: oni su složeni, sačinjeni od forme i materije ali i od drugih atributa. Oni zauzimaju prostor, posjeduju protežnost, imaju mogućnost da nam se učine vidljivim, da prelaze iz jednog stanja u drugo, karakterizira ih stvarno jedinstvo i slično.

Biti mogu biti složene i jednostavne. Jednostavna bit je ona koja u sebi nema konstitutivne dijelove i ne može se razdvojiti u stvarnosti. Riječ je o biti čija je zbiljnost jedinstvena, koja se ne obistinjuje spajanjem više stvari, nego se kao jedinstvena percipira, odnosno razumijeva sama po sebi. Naprimjer, stvarnost onoga "sada" u kontekstu rasprave o vremenu. Složena bit je ona koja je sačinjena od više međusobno nezavisnih dijelova. Bez obzira na to ima li bit beskonačan ili konačan broj dijelova, premda je teško prihvatiti da ih ima beskonačno, ne može se prenebregnuti jedinstvo tih dijelova koje okuplja ta bit. Dijelove biti u stvarnosti percipiramo osjetilima i, pritom, pomalja se problem da li ti dijelovi imaju svoj status u umu koji ih apstrahira i ozbiljuje u jedan opći pojam (naprimjer, veliki broj kuća sačinjava jedno selo), odnosno kako se um odnosi prema tim dijelovima u njemu samom kao izvoru općosti. Ti dijelovi u umu promišljaju se uz

pomoć roda i razlike koji se također razlikuju, jer, prema Razijevom argumentu, rod i razlika su spoljašnji jedan u odnosu na drugi. "Rod je savršenstvo zajedničkog dijela (*kamāl al-džuz' al-muštarak*), dok je razlika savršenstvo razlikujućeg dijela (*kamāl al-džuz' al-mumajjiz*)" neke stvari (Er-Razi, 1415 H.: 19, 82). I pokraj ove različite biti u umu – bit roda i bit razlike – pridodaje se bivstvovanje koje pristaje i rodu i razlici i, na taj način, predstavljaju jednu cjelinu (bit), čime se, ipak, ocrtava identitet znanja i znanog, mišljenja i mišljenog.

Ibn Sina je govorio da možemo zamisliti nešto u umu što ne postoji u stvarnosti, naprimjer, "okrugli kvadrat", odnosno kada se bivstvovanjem neke stvari u umu argumentira bivstvovanje nečega i izvan uma. Razi prigovara ovom argumentu. Ne možemo zamisliti "okrugli kvadrat" ako prethodno ne percipiramo krug i kvadrat u stvarnosti, na osnovu kojih zamišljamo taj "kvadratni krug". Ono što razum čini u ovom slučaju jeste sređivanje pojmova, on ne proizvodi nešto novo, i pritom ustanovljava kontradikciju. Ako stvarnost svedemo samo na bivstvovanje u umu, onda to ukazuje na činjenicu da ništa ne postoji izvan uma. Zato ostvarivanje ili pojavljivanje biti samom sobom nije moguće, odnosno uzrok mora biti izvanjski, a ne unutar same te biti u umu. U potonjem slučaju, i taj uzrok bi tražio uzrok ili bi to bivstvovanje tražilo drugo bivstvovanje i tako se zapada u začarani krug. Zbog toga uzrok pojavljivanja mora biti različit od samog pojavljivanja.

Ovdje se javlja problem bivstvovanja biti u umu i bivstvovanja biti u stvarnosti. Da li ono u umu implicira ono u stvarnosti i obrnuto? Ili, da li jedno uvjetuje drugo ili samo biva uvjetovanim? Razi argumentira da bivstvovanje biti nije samo mentalni koncept, nešto što se dodaje biti kako su tvrdili neki filozofi, već je ono izvanumska zbilja, jer da je tako, onda ništa ne bi bivstvovalo izvan uma stvarno, ne bi postojale konkretne stvari nego samo biti (Er-Razi, 1986:1/86–87).

U svom djelu *Nihaje el-ukul*, Razi svoje viđenje nadopunjuje sljedećim: bivstvovanje je realna činjenica i tu se radi o bivstvovanju samom, a kada govorimo o odnosu bivstvovanja prema biti, onda imamo u vidu da je taj odnos mentalne prirode ili da je riječ o nečemu što je unutarumska pojava. Odnosno, bivstvovanje biti predstavlja samo odnos koji um opisuje kao situaciju i, da bi se izbjeglo kretanje u krug, moguće je samo ukoliko se taj odnos smatra čisto umskom, a ne i realnom činjenicom. Jer, ako se bivstvovanje dodaje biti, onda bi trebao još jedan odnos koji povezuje bivstvovanje i bit.

Stoga, Razi smatra da kategorije uzročnosti, inherencije i impliciranja glede roda i razlike nisu realne činjenice već konstrukcije uma ili akti spoznaje pri definiranju stvari. Tvrdi da je razlika atribut roda, a ne njegov uzrok, jer atribut ne može biti uzrok onome čemu se, ustvari, pripisuje. Rod zahtijeva razliku iz same činjenice što je rod s obzirom na rod, odnosno razlika dolazi iz same prirode onoga čemu pripada i na taj se način, kada se spoje rod i razlika, ostvaruje vrsta – čovjek (Er-Razi, 1415 H.:19, 82). U ovom slučaju razlika postaje dio biti u odnosu na vrstu, a atribut u odnosu na rod. Stoga, stvari su jednake po tome što su stvari (po tome što su atomi), a razlikuju se po atributima koji su njima inherentni. Ibn Sina je tvrdio da je razlika dio bića (egzistenta), a Razi zastupa da su atributi ono po čemu se bića razlikuju u izvanjskoj stvarnosti. I sami se atributi razlikuju jedni od drugih. Kako u stvarnosti nema dvije iste stvari, tako nema i dva ista atributa.

Ili, uzmimo klasičan primjer ešarijskog viđenja. Smijanje ili plakanje jednog čovjeka ne može biti isto ukoliko se događa u različitim momentima, dakle u svemu posreduje razlika. E sad se postavlja pitanje šta je to što ujedinjuje tu hrpu atributa jednog čovjeka ili jedne stvari? Dakle, osnova je ista, ali su atributi različiti. Čovjek je čovjek, atributi su atributi. Ovaj problem Fahrudin prenosi i na zbiljnost duše i u vezi toga ima veliki razlog. Ono što je duša kod peripatetičkih filozofa, to je skup atributa kod Razija. Ili, sva tijela dijele bit tijela, ali se ipak razlikuju po nečemu što je njima svojstveno.

Dakle, klasična peripatetička definicija čovjeka kao "racionalnog bića" nije kompatibilna s ovim viđenjem iz razloga što iskrsava problem, prema Raziju, kako povezati ono "racionalno" s tijelom. Racionalno se odnosi na dušu kao odijeljenu supstanciju od tijela, koja čini čovjeka razumnim. Razumna duša je najviši stupanj apstrakcije po Ibn Sinau. Ovdje nemamo čovjeka kao jednu cjelinu, nego imamo dušu i tijelo kao dvije odijeljene supstancije. Povezanost duše i tijela mnogo je prikladnije objasniti pomoću esencijalnih atributa bez kojih stvar nije to što jeste – atributa utemeljenih na jednoj osnovi (naprimjer, razum za čovjeka) – nego dvjema odijeljenim supstancijama. Čovjek nije sačinjen od tijela i duše, jer ne možemo definitivno detektirati tačku poveznicu između tijela i duše, već, prema Raziju, duša je suptilna tjelesnost (*latif džismanij*) koja označava skup atributa koji pripadaju čovjeku, poput znanja, percepcije, volje i drugog. Pod "suptilnom tjelesnošću" Razi ne podrazumijeva tjelesnu supstancu u pukom smislu riječi, on misli da postoji takvo tijelo koje ne možemo percipirati osjetilima. Njena samostalnost, prema Raziju, upravo je po tome što je ona toliko suptilna da ju je nemoguće vidjeti. Kao upravljač tijela, ona je prostorno egzistentna, jer se ne može dokazati da ona postoji samo u jednom dijelu tijela, nego da prožima čitavo tijelo. Ovo, s druge strane, ne prenebregava njenu samostalnost budući da ona upravlja tijelom i, kao takva, povezana je, na neki način, s tijelom. A možda je i nešto treće koje mi ne možemo spoznati šta duša jeste. Ibn Sinaov argument o njenoj potpunoj samostalnosti ne može se smatrati izvjesnim. Svijest o sebi – kada kažem Ja mislim – ne dokazuje njenu netjelesnost. Nosilac svijesti, ono naše Ja, može biti suptilno tijelo u tolikoj mjeri tanahno da ga ne možemo percipirati.

Korist ovakvog shvatanja odnosa duše i tijela ili forme i materije u objektivnoj stvarnosti kasniji su teolozi smatrali bitnim zbog religijske tvrdnje da će proživljenje na idućem svijetu biti tjelesno, a ne samo duhovno (Bilal, 2020: 69). Viđenje da je čovjek sastavljen od dvije nezavisne supstancije, tijela i duše, otvara dileme o ovoj dogmi u islamskoj teologiji. Ne samo što je nemoguće ocrtati tačku poveznicu između te dvije supstancije, već se ne može objasniti ni činjenica da li duša pri smrti napušta tijelo ili, pak, duša ostaje, a tijelo ide nekamo time što nije s dušom. Ili da razvučemo problem. Zašto duša napušta tijelo ili tijelo dušu? Ili šta je to što je natjeralo dušu da napusti tijelo i obrnuto, da tijelo ostane bez duše, ko je kome dosadio? Ni viđenje da je duša skup atributa kroz koje se ona oblikuje možda ne nudi potpuno rješenje ovog problema, ali, po Raziju, to je mnogo lakše razumjeti promišljanjem odnosa supstancija–atribut. Svaki je čovjek čovjek, ali se razlikuje po atributima ili sposobnostima koji su mu inherentni. U Razijevoj definiciji čovjeka – iako se služi istom terminologijom peripatetičara – pojavljuje se drugačiji pristup: "racionalno" je atribut roda "živog bića", ali postaje esencijalni dio vrste "čovjeka". Otuda, razlika posjeduje ontološki primat u odnosu na postojanje biti (suštine). Međutim, razlika nema ontološki primat u odnosu na subjekt na koga se ona odnosi, već kao dio biti (suštine) rod postaje tek nešto konkretno jer mu se dodaje izvana.

Pomoću spomenutih koncepcija um nastoji opisati stvari koje imaju realnu egzistenciju i, stoga, bivstvovanje je realna činjenica. Bivstvovanje je ostvarivanje neke stvari, njen iskorak u stvarnost. Ovaj će odnos kasnije Mulla Sadra preokrenuti, smatrajući da je bit umski koncept, a da bivstvovanje ima primat jer je podloga biti (*asalatu al-vudžud*), prvu svodeći na umski bitak, a drugu na izvanjski bitak. Otuda relevantnost rasprave o prednosti bivstvovanja ili biti, ostavlja otvorenim mnoga pitanja. Ako je bivstvovanje primarno, tako da biti ne mogu biti to što jesu bez bivstvovanja, onda se može postaviti obrnuto pitanje: šta je bivstvovanje ukoliko mu nedostaju sadržaji ili otrgnu li se od bivstvovanja mišljenje (filozofiranje), vjerovanje, moralni kvaliteti...? Valjda nismo došli na ovaj svijet samo da bivstvujemo. Bivstvovanje je vrijedno koliko i mišljenje! "Biti su, prema Raziju, prioritetne u odnosu na svoje postojanje same po sebi (*fī anfusihim*) i u mjeri u kojoj su biti (*min hajsu hije hije*) — a ne u mjeri u kojoj posjeduju neku vrstu ontološkog statusa" (Benewich, 2024).

## Zaključak

Razijeva filozofska i teološka razmišljanja su zaista kompleksna. On ima veliku zaslugu za filozofirajuću teologiju u postklasičnom periodu teološke misli. Nema nijedne oblasti u njegovo vrijeme kojom se nije bavio. Riječ je o strogom polemičkom duhu koji će obogatiti teološku misao u islamu s dalekosežnim logičkim i epistemološkim posljedicama koje izazivaju pozornost kod različitih profila istraživača.

Zatim, njegova metafizička, ontološka, hermeneutička, etička, psihologijska, prirodno-znanstvena i druga promišljanja i dan-danas pokreću čovjekovo mišljenje i svjedoče o neumornom i nepomirljivom duhu koji je obilježio svoje vrijeme, pokazujući da se refleksijom ne samo dostižu već i nadiaze krajnji rezultati do kojih je dospjelo dotadašnje mišljenje.

## Literatura


Adamson, Peter (2018). "Fakhr al-Dīn al-Rāzī on Void", in *Islamic Philosophy from the 12th to the 14th Century*, Abdelkader Al Ghouz (ed.), Bonn.

Benewich, Fedor, "Essence and Existence in Arabic and Islamic philosophy", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: http://plato.stanford.edu

Dhanani, Alnoor, (2015). "The Impact of Ibn Sīnā's Critique of Atomism on Subsequent Kalām Discussions of Atomism", *Arabic Sciences and Philosophy*, 25, 1.

Er-Razi, Fakhruddin (2015). *Nihajet el-'uqul fi dirayat el-uṣul*, Bejrut.

Er-Razi, Fakhruddin (1995). *Šerh 'ujun el-hikmah*. Teheran.

Er-Razi, Fahruddin (1978). *Muhassal efkar el-mutekaddimiin ve el-muteehhiriin min el-'ulemai ve el-ahiriin*, Kairo.

Er-Razi, Fahruddin (1987). *El-Metalib el-'alija min el-'ilm el-ilahi*. Bejrut.

Er-Razi, Fahruddin (1986). *El-Erbe'iin fi usul ed-din*. Kairo.

Er-Razi, Fahruddin (1996). *El-Mebahis el-mašrikijja fi 'ilm el-ilahijjat ve et-Tabi'ijjat*, Teheran.

Er-Razi, Fahruddin (1991). *Muhassal efkar el-mutekaddimiin ve el-muteehhiriin*. Kairo.

Rahman, Fazlur (1988). "Islamisation of Knowledge: A response", in: *American Journal of Islamic Social Sciences*, V, 1.

Rahman, Fazlur (2001). *Filozofija Mulla Sadraa Širazija*. Sarajevo.

Tusi, Nasiruddin (1985). *Talhis el-Muhassal el-Ma'ruf bi en-Nakd el-Muhassal*. Bejrut.

Ez-Zurkan, Muhamed Salih (1993). *Fahruddin Er-Razi ve arauhu el-kelamijja ve el-felsefijja*. Bejrut.

Altaş, Eşref (2014). "Fakhr al-Dīn al--Rāzī's Epistle on Al-Hayūlā wa al--Ṣūrah: A Study and Editio Princeps", *Nazariyat*, 1.

Es-Sadiki, Muhamed (2020). "Nakdu tesavvur el-mutekellimiin ve el-mešaijjiin li ez-zeman 'inde Fahruddin er-Razi", *Tabajjuun*, issue 8/32, 2020. Dostupno na: https://dohainstitute.org

Bilal, Ibrahim (2020). "Beyond Atoms and Accidents (Fahr al-Din al-Razi and the New Ontology of Postclassical Kalam)", *Oriens*, 48.

Leaman, Oliver (1984). *An Introduction to Classical Islamic Philosophy*. Liverpool.

Er-Razi, Fahruddin (1381). *Mantik el--Mulahhas*. Teheran.

Er-Razi, Fahruddin (1415 H.). *Šerh 'ujun el-hikmah*. Teheran.

*Abstract*

THE METAPHYSICS OF BEING IN THE THOUGHT OF FAKHR AL-DĪN AL-RĀZĪ

Hasan Džilo

This paper examines Fakhr al-Dīn al-Rāzī's understanding of the relationship between essence and being in the light of the philosophical tradition that preceded him. His theologizing philosophy could not avoid this central problem of earlier thought. His position differs in many respects from that of Avicenna, although it takes Avicenna's premises as its starting point. His aim is to enrich theological thought with philosophical content while demonstrating the distinctiveness and identity of this mode of thought, among other things, by deepening the concepts of essence and being, the univocity of being, the particular and the universal, substance and attribute, the mental and extramental character of being and essence, and the ontological status of the differences among things.

*Keywords:* essence, being, substance, attribute, species, genus, difference, soul, body

الملخص

ميتافيزيقا الوجود في فكر فخر الدين الرازي

حسن جيلو

يناقش هذا المقال رؤية فخر الدين الرازي للعلاقة بين الماهية والوجود، في ضوء ما سبقه من التراث الفلسفي. ولم يكن بمقدوره في فلسفته الدينية أن يتجاهل هذه المشكلة الرئيسية في الفكر السابق. وتختلف رؤيته في جوانب عديدة عن رؤية ابن سينا، رغم أنها تنطلق من نفس الافتراضات. ويسعى فخر الدين الرازي إلى إثراء الفكر الديني بمضامين فلسفية، وفي الوقت نفسه، إثبات ذاتية هذا الفكر أو هويته، وذلك بتعميق مفاهيم الماهية والوجود، ووحدة الوجود، والجزئي والكلي، والجوهر والصفات، والطابع العقلي وغير العقلي للماهية والوجود، والوضع الوجودي لتباين الأشياء.

الكلمات المفتاحية: الماهية، الوجود، الجوهر، الصفة، الجديد، الجنس، التباين، النفس، الجسد.